

ODKAZY K PRAMENŮM A LITERATUŘE

Všeobecná literatura

- Encyclopaedia Judaica*. 16 sv., Jerusalem 1971–72
- John F. Oppenheimer (vyd.), *Lexikon des Judentums*. Gütersloh 1971
- Simon Dubnow, *Weltgeschichte des jüdischen Volkes*. 10 sv., Berlin 1925–1929; zkrác. vyd. ve 3 sv., Jerusalem 1971
- Salo Wittmayer Baron, *A social and religious history of the Jews*. 2. vyd., sv. 1–17, New York 1952–1980 (do r. 1650)
- Haim Hillel Ben-Sasson, *Geschichte des jüdischen Volkes*. 3 sv., München 1978–1980
- Kurt Schubert, *Die Kultur der Juden*. 2 díly, Wiesbaden 1970/1979 (Příručka k dějinám kultury, 2. oddíl)
- Elie Kedourie (vyd.), *Die jüdische Welt*. Frankfurt a. M. 1980
- Léon Poliakov, *Geschichte des Antisemitismus*. 4 sv., Worms 1977 a násl. vyd.
- Alex Bein, *Die Judenfrage. Biographie eines Weltproblems*. 2 sv., Stuttgart 1980
- Friedrich Heer, *Gottes erste Liebe. 2000 Jahre Christentum und Judentum*. München, Esslingen 1967
- Heinz Mosche Graupe, *Die Entstehung des modernen Judentums. Geistesgeschichte der deutschen Juden 1650–1942*. Hamburg 1977
- Wanda Kampmann, *Deutsche und Juden. Die Geschichte der Juden in Deutschland vom Mittelalter bis zum Beginn des Ersten Weltkrieges*. Frankfurt a. M. 1979
- Siegmund Kaznelson (vyd.), *Juden im deutschen Kulturbereich*. Sborník. 3. vyd., Berlin 1962

KE SCHMITTHENNEROVU PŘÍSPĚVKU

EXISTOVALA V HELÉNSKO-ŘÍMSKÉ ANTICE „ŽIDOVSKÁ OTÁZKA“?

Z prací, které pojednávají o dějinách a problematice židovství jako celku, uvádíme především: A. Bein, *Die Judenfrage. Biographie eines Weltproblems*. 2 sv., Stuttgart 1980; tomuto významnému dílu vděčí uvedený referát za mnohé, zvláště v úvodu.

O institucích nacionálněsocialistického výzkumu, popř. publicistiky, zabývajících se židovskou otázkou, podrobně pojednává: W. Schochow, *Deutsch-jüdische Geschichtswissenschaft. Eine Geschichte ihrer Organisationsformen*

unter besonderer Berücksichtigung der Fachbibliographie. Berlin 1969; zde také podrobněji o „Schriften des Reichsinstituts für Geschichte des neuen Deutschlands“, v jejichž rámci vyšly nacionálněsocialistické *Forschungen zur Judenfrage*, sv. 1 (1937)–8 (1943). Svazek 7 (E. Fischer, G. Kittel, *Das antike Weltjudentum. Tatsachen, Texte, Bilder*, Hamburg 1943) částečně připomíná Streicherův Stürmer.

K „objevení“ židovské otázky Řeky viz především: A. Momigliano, *Hochkulturen im Hellenismus. Die Begegnung der Griechen mit Kelten, Römern, Juden und Persern*. München 1979, kap. IV. a V.; podobně dílo tübingenského teologa M. Hengela, *Judentum und Hellenismus. Studien zu ihrer Begegnung unter besonderer Berücksichtigung Palästinas*. 2. vyd., Tübingen 1973.

Všechna svědectví týkající se kontaktů antického světa se Židy a s nimi souvisejících úsudků o Židech jsou vydána, přeložena a komentována v díle M. Sterna, *Greek and Latin authors on Jews and Judaism*. Sv. 1: *From Herodotus to Plutarch*; sv. 2: *From Tacitus to Simplicius*. Jerusalem 1974, 1980. Srov. také základní dílo V. A. Tcherikovera (a kol.), *Corpus Papyrorum Iudaicarum*. 3 sv., Jerusalem, Cambridge, Ma. 1957, 1960, 1964 a část III týkající se Židů v díle F. Jacobyho (vyd.), *Fragmente der griechischen Historiker*. Leiden 1958, oddíl C, č. 722–737.

K dějinám židovství v rámci helenistických dějin platí dodnes za základní pramen kapitola „Judäa und die Juden“ v díle Th. Mommsena, *Römische Geschichte*. Sv. 5, Berlin 1885. Dále standardní dílo, mnohem obsáhlejší, než napovídá název: E. Schürer, *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi*. 3 sv., Leipzig 1901, 1907, 1909; lze použít i svazek 1 a 2 nového anglického vydání, uspořádaného G. Vermesem a dalšími, Edinburgh 1973, 1979. Stať M. Webera, *Das antike Judentum* (1. vyd. 1917/18), in: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie*, sv. 3, Tübingen 1921, 4. vyd. 1966, k zodpovězení naší otázky nedostačuje; k tomu srov. W. Schluchter (vyd.), *Max Webers Studie über das antike Judentum. Interpretation und Kritik*. Frankfurt a. M. 1981. Další důležitý zdroj informací představuje článek I. Heinemanna, *Antisemitismus*, in: *Paulys Realencyclopädie*, dodatek – sv. 5 (1931), sloup. 3–43. Cenným pramenem je stručná práce A. H. J. Gunnewega, *Geschichte Israels bis Bar-Kochba*. 3. vyd. Stuttgart 1979. Zvláštním úhlem pohledu se vyznačuje stať H. Braunerta, *Jüdische Diaspora und Judenfeindschaft im Altertum*. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht* 26 (1975), s. 531–547. (přetištěno in: též autor, *Politik, Recht und Gesellschaft in der griechisch-römischen Antike*. Stuttgart 1979, s. 29–43).

Za nejlepší pramen k helenistickému období je dosud považována kniha V. Tcherikovera, *Hellenistic civilisation and the Jews*. Philadelphia 1959, v níž se projevuje autorova vynikající znalost papyrů. Mezi významná díla o helenismu patří i výše uvedená díla od Momiglianiho a Hengela. O nejnovějších spe-

ciálních výzkumech detailně pojednává práce Th. Fischera, *Seleukiden und Makkabäer. Beiträge zur Seleukidengeschichte und zu den politischen Ereignissen in Iudäa während der 1. Hälfte des 2. Jahrhunderts v. Chr.* Bochum 1980.

Z velmi obsáhlé literatury k římskému období židovských dějin jmenujme alespoň některé tituly: J. Juster, *Les juifs dans l'Empire Romain. Leur condition juridique, économique et sociale*. 2 sv., Paris 1914 (převažuje právníké hledisko), kniha nepřekonaná ani prací A. M. Rabella, *The legal condition of Jews in the Roman Empire*. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. Část II, sv. 13, Berlin 1980, s. 662–762. Základní knihou je: E. M. Smallwood, *The Jews under Roman rule. From Pompey to Diocletian*. Leiden 1976. Všeobecně se o židovské otázce pojednává i v následujících pracích: A. N. Sherwin-White, *Racial prejudice in imperial Rome*. Cambridge 1970 (především s. 86–101) a J. P. V. D. Balsdon, *Romans and aliens*. London 1979. Vzhledem ke zvláštnímu významu krále Heroda poukazujeme na monumentální dílo A. Schalita, *König Herodes. Der Mann und sein Werk*. Berlin 1969. Společenskými aspekty židovské války v letech 66–70 se zabývají následující autoři: H. Kreissig, *Die sozialen Zusammenhänge des jüdischen Krieges. Klassen und Klassenkampf im Palästina des 1. Jahrhunderts*. Berlin (vých.) 1970; dále P. A. Brunt, *Josephus on social conflicts in Roman Judaea*. *Klio* 59 (1977), s. 149–153. K Bar-Kochbovi viz Y. Yadin, *Archäologen auf den Spuren des letzten Fürsten von Israel*. Hamburg 1971.

K FRANKOVU PŘÍSPĚVKU

„ADVERSUS JUDAEOS“ V PRVOKŘESŤANSKÉ CÍRKVI

Bernhard Blumenkranz, *Die Judenpredigt Augustins. Ein Beitrag zur Geschichte der jüdisch-christlichen Beziehungen in den ersten Jahrhunderten*. Basel 1946 (dizertační práce, která se zabývá prehistorií kázání o Židech tohoto významného církevního učitele a dále podrobně analyzuje Augustinovy výroky). Práce byla koncipována jako úvod k celkovému přehledu výroků církevních Otců o Židech. Tento záměr vedl k dalším publikacím, které Blumenkranz představují jako vynikajícího odborníka na vztahy mezi Židy a křesťany v prvokřesťanské církvi; např. *Juifs et chrétiens dans le monde occidental*. Paris 1960; *Les auteurs chrétiennes latines du moyen âge*. Paris 1963.

Franz Mussner, *Traktat über die Juden*. München 1979. Kritické pojednání o raněkřesťanském traktátu *Adversus Judaeos*, které ukazuje na biblický význam Izraele a interpretuje „křesťanskou teologii židovství“.

Marcel Simon, *Verus Israel. Étude sur les relations entre chrétiens et juifs dans l'Empire Romain (135–425)*. Paris 1948. Historické pojednání o vztazích

mezi Židy a křesťany v daném období se základním zhodnocením zdrojů. Antický antisemitismus má podle něj původ v náboženství a sociální oblasti, zatímco křesťanský antisemitismus vychází z obrazu, který o sobě vytváří křesťanství. Podrobný souhrn pramenů a obsáhlý seznam příslušné literatury až do roku 1948. Simon se touto tematikou zabýval i v pozdějších pracích a nadále ji rozvíjel.

Souhrnné práce: na základě speciálních prací mohly být publikovány následující stručné a přehledné stati: Karl Heinrich Rengstorf, *Das Neue Testament und die nachapostolische Zeit*. In: *Kirche und Synagoge. Handbuch zur Geschichte von Christen und Juden. Darstellung mit Quellen*. Svazek I, Stuttgart 1968, s. 23–83; Bernhard Kötting, *Die Entwicklung im Osten bis Justinian*. Tamtéž, s. 136–174; Winfried Cramer, *Die Entwicklung im Bereich der orientalischen Kirche*. Tamtéž, s. 175–209; Theo C. de Kruijff, článek *Antisemitismus, Neues Testament*. In: *Theologische Realenzyklopädie* 3, Berlin 1978, s. 122–128, s podrobnými bibliografickými odkazy; Nicholas R. M. de Lange, článek *Antisemitismus, Alte Kirche*. Tamtéž, s. 128–137, s bibliografickými odkazy na jednotlivé raněkřesťanské autory.

K MERTENSOVU PŘÍSPĚVKU

KŘESŤANÉ A ŽIDÉ V DOBĚ PRVNÍ KŘÍŽOVÉ VÝPRAVY

Přehled pramenů vztahujících se k pronásledování Židů v roce 1096 poskytují tato díla: Julius Aronius, *Regesten zur Geschichte der Juden im fränkischen und deutschen Reiche bis zum Jahre 1273*. Berlin 1902, reprint Hildesheim 1970; Gerold Meyer von Knonau, *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V*. Sv. 4: 1085–1096, 2. vyd., Berlin 1965; *Germania Judaica*. Sv. 1, Tübingen 1963. Hebrejské kroniky jsou dostupné v německém a v revidovaném anglickém překladu: Adolf Neubauer a Moritz Stern (vyd.), *Hebräische Berichte über die Judenverfolgungen während der Kreuzzüge*. Berlin 1892, a dále Shlomo Eidelberg, *The Jews and the crusaders. The Hebrew chronicles of the first and second crusades*. Madison, Wisc., London 1977. Práce Irvinga A. Aguse, *Urban civilisation in pre-crusade Europe*, 2 sv., Leiden 1965 popisuje a vysvětluje rozhodnutí rabínských soudů a poskytuje autentický pohled na činnost, způsob života a problémy Židů žijících na severozápadě Evropy v 10. a 11. stol.; úvodní teze, podle níž vychází městská kultura vrcholného středověku ze židovských a škenázských zdrojů, ovšem neodpovídá skutečnosti. Výběr z latinských pramenů ze 4.–13. stol. nabízí práce Dietera Berga a Horsta Steuera, *Juden im Mittelalter*, Göttingen 1976.

Celkový přehled o židovských dějinách podávají následující práce: Georg Caro, *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Juden im Mittelalter und der Neu-*

zeit. Sv. 1, Leipzig 1908; Salo W. Baron, *A social and religious history of the Jews*. Sv. 4, 2. vyd., New York 1957; práce sledující dějiny křížových výprav: Joshua Prawer, *Histoire du royaume latin de Jérusalem*, 2 sv., Paris 1969/1970, souborné práce Hanse Eberharda Mayera, *Geschichte der Kreuzzüge*. Stuttgart 1965; do oblasti křesťansko-židovských vztahů uvádějí následující díla: Konrad Schilling (vyd.), *Monumenta Judaica. 2000 Jahre Geschichte und Kultur der Juden am Rhein*. 2. vyd., Köln 1964; Karl Heinrich Rengstorf a Siegfried von Kortzfleisch (vyd.), *Kirche und Synagoge. Handbuch zur Geschichte von Christen und Juden*. Sv. 1, Stuttgart 1968.

K dějinám židovských obcí (organizace, postavení, názory): Louis Finkelstein, *Jewish self-government in the middle ages*. New York 1924; Jacob Katz, *Exclusiveness and tolerance*. Oxford 1961, 4. vyd. v paperbacku, New York 1975; v intencích výše uvedené teze: Irving A. Agus, *The heroic age of Franco-German Jewry*. New York 1969; Marianne Awerbuchová, *Weltflucht und Lebensverneinung der „Frommen Deutschlands“*. *Archiv für Kulturgeschichte* 60 (1978), s. 53–93.

K vývoji křesťanského postoje k Židům (židovská teologie, církevní a světské židovské právo): kritický referát teologicko-literárních pramenů ze 4.–11. stol. v chronologickém pořadí od Bernharda Blumenkranze, *Les auteurs chrétiens latins du moyen âge sur les juifs et le judaisme*. Paris 1963; dizertační práce s mnohými odkazy k pramenům: Walter Jay Pakter, *De his qui foris sunt. The teachings of the medieval canon and civil lawyers concerning the Jews*. Univerzita Johna Hopkinse, 1974 (kopie mikrofilmu, Ann Arbor, Michigan); Solomon Grayzel, *The church and the Jews in the XIIIth century*. Philadelphia 1933.

Základní díla ke světskému židovskému právu v Německu: Guido Kisch, *The Jews in medieval Germany*. Chicago 1949, 2. vyd. 1970; též autor, *Forschungen zur Rechts- und Sozialgeschichte der Juden in Deutschland während des Mittelalters*. Stuttgart 1955, s podrobnou bibliografií.

O křesťansko-židovských vztazích do doby 1. křížové výpravy obsírně pojednává standardní dílo Bernharda Blumenkranze, *Juifs et chrétiens dans le monde occidental 430–1096*. Paris 1960; k tomuto tématu dále soubor statí od téhož autora, *Juifs et chrétiens. Patristique et moyen âge*. London 1977. Obsáhla práci o problémech souvisejících s 1. křížovou výpravou napsala Lea Dabergová, *Untersuchungen über die Entwertung des Judenstatus im 11. Jahrhundert*. Paris 1965; rozhodující význam přikládá změněnému postoji širokých vrstev obyvatelstva a zastává názor, že agresivitu v 11. století je nutno chápat jako obranu před vlivem duchovních proudů židovství. O učených disputacích viz Julia Gaussová, *Anselm von Canterbury. Zur Begegnung und Auseinandersetzung der Religionen*. *Saeculum* 17 (1966), s. 277–363.

KE GRAUSOVU PŘÍSPĚVKU

ŽIDOVSKÉ POGROMY VE 14. STOLETÍ – ČERNÁ SMRT

Základním dílem pojednávajícím o dějinách tohoto období je práce Emila Werunského, *Geschichte Kaiser Karl IV. und seiner Zeit*. 3 sv., Innsbruck 1880–1892. Ačkoli dílo zůstalo nedokončeno (zahrnuje období do r. 1368), nebylo dosud nahrazeno žádnou novější prací. F. Graus pořídil přehled nejnovější literatury: *Kaiser Karl IV. Betrachtungen zur Literatur eines Jubiläumjahres*. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 28 (1980), s. 71–88. Přehled o rozsáhlém výzkumu zabývajícím se problematikou moru podává práce Neitharda Bulsta, *Der Schwarze Tod. Demographische, wirtschafts- und kulturgeschichtliche Aspekte der Pestkatastrophe von 1347–1352. Bilanz der neueren Forschung*. Saeculum 30 (1979), s. 45–67.

K dějinám Židů je nutno dále uvést – kromě všeobecných děl – následující tituly: Georg Caro, *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Juden im Mittelalter und der Neuzeit*. Sv. 2: *Das spätere Mittelalter*. Leipzig 1920 (reprint Hildesheim 1964). Základním dílem je místopisně uspořádaná příručka *Germania Judaica II. Von 1238 bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts*. Vyd. Zvi Avneri. Tübingen 1968. O tematice pogromů všeobecně pojednává práce Roberta Hoenigera, *Der Schwarze Tod in Deutschland. Ein Beitrag zur Geschichte des vierzehnten Jahrhunderts*. Berlin 1882. Z novější literatury je nutno uvést práci Alfreda Haverkamp, *Der Schwarze Tod und die Judenverfolgungen von 1348/1349 im Sozial- und Herrschaftsgefüge deutscher Städte. Eine Skizze*. In: *Fragen des älteren Jiddisch*. Trierer Beiträge, mimořádné č. 2 (1977), s. 78–86. K norimberskému pogromu: Wolfgang von Stromer, *Die Metropole im Aufstand gegen König Karl IV. Nürnberg zwischen Wittelsbach und Luxemburg Juni 1348–September 1349*. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg 65 (1978), s. 55–90. Ke smyšlenkám o trávení studní Židy: Seraphine Guerchbergová, *La controverse sur les prétendus semeurs de la „Peste Noire“ d'après les traités de peste de l'époque*. Revue des études Juives 108 (1948), s. 3–40. K démonizaci Židů především následující práce: Joshua Trachtenberg, *The devil and the Jews. The medieval conception of the Jew and its relation to modern antisemitism*. 2. vyd., Philadelphia 1961. Ke krizovému charakteru pozdního středověku: František Graus, *Vom „Schwarzen Tod“ zur Reformation. Der krisenhafte Charakter des europäischen Spätmittelalters*. In: *Revolte und Revolution in Europa*. Vyd. Peter Blickle (Historische Zeitschrift, příloha NF 4, 1975), s. 10–30. K tezi o spiknutí všeobecně: Norman Cohn, *Die Protokolle der Weisen von Zion. Der Mythos von der jüdischen Weltverschwörung*. Köln-Berlin 1969. K problému menšinových skupin v pozdním středověku: František Graus, *Randgruppen der städtischen Gesellschaft im Spätmittelalter*. Zeitschrift für historische Forschung 8 (1981).

K SCHULINOVU PŘÍSPĚVKU

ŽIDOVSKÁ MENŠINA VE ŠPANĚLSKU A PORTUGALSKU V 15. A 16. STOLETÍ

O španělsko-portugalských Židech a maranech existují bohaté, částečně ještě nezpracované prameny. Je však nutno poukázat na téměř chronický nedostatek informací o jistém dílčím aspektu této problematiky: protože pro pokřtěné Židy bylo životu nebezpečné tajně vyznávat původní víru, většinou o této skutečnosti mlčeli. Výpovědi vynucené při výsleších, které prováděla inkvizice, jsou stejně nevěrohodné jako prohlášení pozdějších emigrantů, která nejspíše sledovala jistý účel. Historická věda může proto jen stěží vnést světlo do otázky týkající se rozsahu tajného vyznávání židovské víry.

Základním zdrojem informací o španělských Židech je dílo Fritze Baera (vyd.), *Die Juden im christlichen Spanien*. První (jediný) díl ve 2 sv.: *Urkunden und Regesten*. Berlin 1929/36, nové vyd. 1970. Druhý sv. mohl být ještě vydán za nacismu v Německu, i když Baer (nyní jako Jicchak Baer) již od roku 1930 působil na Hebrejské universitě v Jeruzalémě. Důležité doplňky k tomuto tématu viz: Luis Suarez Fernandez (vyd.), *Documentos acerca de la expulsión de los judíos*. Valladolid 1964.

Baer napsal rovněž souhrnně pojaté dílo o španělském židovství, jež má pro danou problematiku zásadní význam, které ale nikdy nevyšlo v originální německé verzi. V roce 1945 vyšel hebrejský překlad a o 20 let později překlad anglický: Yitzhak Baer, *A history of the Jews in Christian Spain*. 2 sv., Philadelphia 1961–1966. Dílo vyzdvihuje nábožensko-mystický život židovských obcí, oproti běžně zdůrazňovanému racionalistickému a světu otevřenému zaměření španělského židovstva.

Obecná publikace zaměřená regionálně a zdůrazňující vliv rané christianizační politiky: Luis Suarez Fernandez, *Judíos españoles en la edad media*. Madrid 1980 (vč. bibliografie). Dílo popisující společenskou strukturu, zahrnující i Provence: Maurice Kriegel, *Les juifs à la fin du moyen âge dans l'Europe méditerranéenne*. Paris 1979. Krátký přehled v německém jazyku: Hermann Kellenbenz, *Die wirtschaftliche Bedeutung und soziale Stellung der sephardischen Juden im spätmittelalterlichen Spanien*. In: Paul Wilpert (vyd.), *Judentum im Mittelalter*. Berlin 1966. K problematice novokřesťanů v 15. století: B. Netanyahu, *The Marranos of Spain. From the late XIVth to the early XVIth century according to contemporary Hebrew sources*. New York 1966. K událostem roku 1492: Maurice Kriegel, *La prise d'une décision. L'expulsion des Juifs d'Espagne en 1492*. Revue historique 260 (1978), s. 49–90.

K problematice maranů po r. 1492/97: Cecil Roth, *A history of the Marranos*. New York 1974; skvělý, se zaujetím psaný celkový přehled. Dále I. S. Revah, *Les Marranes*. Revue des Études Juives, 3. řada, sv. 1 (1959), s. 29–77. Julio Caro Baroja, *Los judíos en la España moderna y contemporanea*. 3 sv.,

Madrid 1961. Henry Kamen, *Die spanische Inquisition*. München 1967. Významné dílčí studie in: R. D. Barnett (vyd.), *The Sephardi heritage. Essays on the history and cultural contribution of the Jews of Spain and Portugal*. 2 sv., London 1971. Standardní dílo k ideologii „čistoty krve“: Albert A. Sicroff, *Les controverses des statuts de „pureté de sang“ en Espagne du XVe au XVIIe siècle*. Paris 1960.

O hospodářském významu Židů a maranů ve Středozeří: Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris 1966, sv. 2, s. 135–155. Dále: Pierre Chaunu, *La légende noire antihispanique. Des Marranes aux lumières. De la Méditerranée à l'Amérique*. Revue de psychologie des peuples 19 (1964), s. 188–223. Hermann Kellenbenz, *Sephardim an der unteren Elbe*. Wiesbaden 1958. K problematice jazyka španělských Židů (ladino): Rafael Lapesa, *Historia de la lengua española*. Madrid 1980, s. 523–533. Souhrnná bibliografie: Robert Singermann, *The Jews in Spain and Portugal. A bibliography*. New York, London 1975.

K DEPPERMANOVU PŘÍSPĚVKU

NENÁVISTNÉ A PŘÁTELSKÉ VZTAHY VŮČI ŽIDŮM V RANÉM PROTESTANTISMU

Poprvé bylo toto téma obsírně zpracováno v dizertaci z vratslavské univerzity Reinholdem Lewinem, *Luthers Stellung zu den Juden*. Berlin 1911. Z mnohých článků z poslední doby uvádíme následující: Martin Stöhr, *Martin Luther und die Juden*. In: *Christen und Juden*. Vyd. Wolf-Dieter Marsch a Karl Thieme, Mainz 1961, s. 115–140; Wilhelm Maurer, *Die Zeit der Reformation*. In: *Kirche und Synagoge*. Vyd. Karl-Heinrich Rengstorf a Siegfried von Kortzfleisch, sv. 1, Stuttgart 1968, s. 363–452. Zatímco Stöhr zdůrazňuje obrat v Lutherově postoji vůči Židům, Maurerova práce, založená na důkladné znalosti pramenů, ozřejmuje, že určité základní teologické motivy v Lutherově postoji vůči Židům zůstaly nezměněny, i když v praxi působily naopak. Maurerovo tvrzení, že se Luther nikdy nezřekl „solidarity se Židy hlásajícími sebeospravedlnění“ a že jeho pokyny pro jednání se Židy z roku 1543 byly ve skutečnosti jakousi formou „strohého milosrdenství“, není přesvědčivé (s. 426–427). Systematicky pojednává o tomto tématu také C. Bernd Sucher, *Luthers Stellung zu den Juden. Eine Interpretation aus germanistischer Sicht*. Nieuwkoop 1977, přičemž na podtitul není třeba brát zřetel. Domnívám se, že dosud nebyl zpracován postoj „levého křídla reformace“ k Židům.

K recepci Lutherových spisů o Židech v 19. a 20. století viz Johannes Broseder, *Luthers Stellung zu den Juden im Spiegel seiner Interpreten*. München 1972; a Kurt Meier, *Kirche und Judentum. Die Haltung der Evangelischen Kirche zur Judenpolitik des Dritten Reiches*. Göttingen 1968.

K HOLECZEKOVU PŘÍSPĚVKU
EMANCIPACE ŽIDŮ V PRUSKU

O pojmu „emancipace“ pojednává publikace *Das Historische Lexikon der Geschichtlichen Grundbegriffe*. Vyd. O. Brunner, W. Conze a R. Koselleck, sv. 2, Stuttgart 1975, s. 153–197. Dílo vychází z mnoha pramenů, i když je z hlediska historie tohoto pojmu vymezeno příliš úzce. Chybí například Dohmovo měřítko integrace do měšťanské společnosti podle zásady „stejná práva, stejné povinnosti“, které bylo zásadní pro většinu diskusí minimálně do roku 1812. Doplňující informace je možno nalézt v práci R. Rürupa, *Emanzipation und Antisemitismus. Studien zur „Judenfrage“ der bürgerlichen Gesellschaft*. Göttingen 1975, s. 126–132.

V souvislosti se starým Pruskem vzbudila zájem privilegovaná menšina „vídeňských Židů“. Zajímavý byl i podíl této elity na osvícenském hnutí (haskala). Široce pojatou koncepci nalezneme v díle Selmy Sternové-Täublerové, *Der preussische Staat und die Juden*. 3 sv. textů, 4 sv. pramenů, Tübingen 1962–1971. Význam dvorních Židů hodnotí díla Selmy Sternové, *The Court Jew*. Philadelphia 1950 a Heinricha Schnee, *Die Hoffinanz und der moderne Staat. Geschichte und System der Hoffaktoren*. 6 sv., Berlin 1953–1967. O začlenění této židovské horní vrstvy do německého vzdělávacího systému pojednávají četné samostatné práce převážně biografického charakteru, věnované Mosesu Mendelssohnovi, Davidu Friedländerovi a Gabrielu Zunzovi, a také práce o salónu Henriette Herzové a Rahel Varnhagenové. Souhrnná práce viz: Henri Brunschwig, *Gesellschaft und Romantik in Preussen im 18. Jahrhundert*. Berlin 1975; díla Ingeborg Drewitzové, *Berliner Salons*. Berlin 1965, a Michaela A. Meyera, *Origins of modern Jew*. Chicago 1966, staví do popředí problém identity Židů. Dosud není zpracována problematika integrace bohatých Židů do nové hospodářské buržoazie od Napoleonovy doby.

Diskuse inspirovaná Christianem W. Dohmem, *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden* (1781, 2. vyd. 1783 s doplňky, recenzemi a hodnocením), dalece přesahující problematiku Pruska, byla zpracována zatím jen částečně. Důležité příspěvky, zvláště od Horsta Möllera o Dohmovi a od Arno Herziga o problému identity byly předneseny na sympoziu *Deutsche Aufklärung und Judenemanzipation*. Příloha 3 ročenky Institutu pro německé dějiny, vyd. Walter Grab. Tel Aviv 1980. K problematice židovské emancipace v Prusku neexistuje žádný celkový přehled, který by byl srovnatelný s prací R. Rürupa týkající se Bádenska. Některé důležité aspekty jsou však zpracovány, viz např. německá *Bibliographie zur Judenfrage 1750–1848*, sestavená Volkmarem, Eichstädt 1938, jež se zabývá především Pruskem. Dokumenty k boji za rovnoprávnost jsou publikovány a analyzovány in: Ismar Freund, *Die Emanzipation der Juden in Preussen*. Berlin 1912, s hlavním důrazem na židovský edikt z ro-

ku 1812. Protože sem byly zahrnuty kromě těch nejdůležitějších jen nepublikované listiny, je nutno doplnit ještě jinými prameny. Např.: *Actenstücke, die Reform der jüdischen Kolonien in den preussischen Staaten betreffend*. Vyd. David Friedländer, Berlin 1793. Začleňování Židů do pruského vzdělávacího systému je zpracováno až do roku 1850 v díle Moniky Richarzové, *Eintritt der Juden in die akademischen Berufe*. Tübingen 1974. Dosud nebylo zpracováno pozdější období do založení Německa, v němž Židé opožděně, zato ve značné míře pronikali do oblastí akademických a svobodných povolání. Pozvolný vstup Židů do politiky, rovněž v Prusku, je popsán v díle Jacoba Touryho, *Die politischen Orientierungen der Juden in Deutschland*. Tübingen 1966. Vládní politika, která tento proces umožnila, je stručně nastíněna ve studii Herberta Strausse, *Preemancipation Prussian policies towards the Jews*. Ročenka Institutu Leo Baecka 11 (1966), s. 107–136. O vojenské službě Židů, která byla rozhodující pro získání občanských práv, od osvobozeneckých válek až do revoluce v roce 1848, pojednává práce Horsta Fischera, *Judentum, Staat und Heer in Preussen im frühen 19. Jahrhundert*. Tübingen 1968. Důležitou oblast občanských měšťanských práv Židů popisuje práce Stefi Wenzelové, *Jüdische Bürger und kommunale Selbstverwaltung in preussischen Städten*. Berlin 1967.

Následující tituly, pojednávající o asimilaci Židů v Německu, se sice nezaměřují speciálně na oblast Pruska, ale umožňují dostatečnou představu o začleňování Židů do společnosti jak v oblasti profesní, tak v oblasti sociální. Na prvním místě je nutno zmínit podnětné studie Jacoba Touryho, *Der Eintritt der Juden ins deutsche Bürgertum bis 1848*. In: *Das Judentum in der deutschen Umwelt 1800–1848*. Vyd. H. Liebeschütz a A. Paucker, Tübingen 1977, s. 139–242 a *Soziale und politische Geschichte der Juden in Deutschland 1847–1871*. Düsseldorf 1977. Proces získávání občanských práv Židů popisuje Toury na základě mnoha dokumentů v díle: *Der Eintritt der Juden ins deutsche Bürgertum. Eine Dokumentation*. Tel Aviv 1972. Prokazuje, že existenční problémy židovských mas byly v Prusku většinou vyřešeny již v roce 1848 a v době, kdy vzniklo Německo, pronikly do vrstvy bohatého měšťanstva celé dvě třetiny židovského obyvatelstva.

KE GOLDBERGOVU PŘÍSPĚVKU

POKŘTĚNÍ ŽIDÉ V POLSKO-LITEVSKÉM STÁTĚ V 16.–18. STOLETÍ

Historie Židů v někdejší polsko-litevském státě zatím v německém jazyce nebyla zpracována. Krátkou souhrnou prací o židovské imigraci v této oblasti a nástin starobylé kultury Židů sepsal přední historik polského židovstva Majer Balaban pod názvem *Der Gang der jüdischen Kulturelemente vom Rhein bis an die Weichsel und Dnjepr. 11.–17. Jahrhundert*. In: *La Pologne au VIIe Congrès*

International des Sciences Historiques. Warszawa 1937. Základní informace o právním statutu Židů a o jejich autonomních institucích podává M. Schorr v práci *Rechtsstellung und innere Verfassung der Juden in Polen. Ein geschichtlicher Überblick*. Berlin, Wien 1917.

O problematice sociologické typologie židovských konvertitů v Německu a ve Francii psal J. Katz v práci *Between Jews and gentiles*. Glencoe, Ill. 1963. Informace a hodnocení týkající se situace mezi pokřtěnými Židy v Německu a v Polsku obsahuje studie G. Kische, *Judentaufen. Eine historisch-biographisch-psychologisch-soziologische Studie, besonders für Berlin und Königsberg*. Berlin 1973.

Dosud jediný pokus o souhrnné zpracování celé problematiky židovských konvertitů, omezující se ovšem na 18. století, představuje stať N. M. Gelbera, *Die Taufbewegung unter den polnischen Juden im XVIII. Jahrhundert*. Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums 32 (1924).

O sektě frankistů pojednává práce M. Balabana, *Studien und Quellen zur Geschichte der frankistischen Bewegung in Polen*. Warszawa 1897. O misijní činnosti mezi polsko-litevskými Židy psal S. Steger v práci *Die evangelische Mission unter Heiden und Juden in ihrem gesegneten Wirken*. Halle 1857, sv. 4.

O právním statutu neofytů: M. Janecki, *Erhielten die Juden in Polen durch die Taufe den Adelsstand?* Vierteljahresschrift für Heraldik, Sphragistik und Genealogie 15 (1888), 4. Již koncem 19. století vyvrátil přední polský historik práva Oswald Balzer Janeckého tezi, podle níž židovští konvertité nebyli povyšováni do šlechtického stavu na základě III. litevského statutu, nýbrž byli zrovnoprávněni se šlechtou po zaplacení jisté sumy. Oswald Balzer s konečnou platností dokázal, že Židé byli povyšováni do šlechtického stavu na základě III. litevského statutu. (Recenze in: *Kwartalnik Historyczny* (1888) II, s. 433–438.)

K LÖWEHO PŘÍSPĚVKU

ANTISEMITISMUS NA SKLONKU CARSKÉ ÉRY

O situaci Židů v ruské říši a projevech antisemitismu pojednávají publikace:

Simon Dubnow, *History of the Jews in Russia and Poland*. 3 sv., Philadelphia 1916–1919; též autor, *Weltgeschichte des Judentums*. Sv. 8–10, Berlin 1929; Louis Greenberg, *The Jews in Russia. The struggle for emancipation*. New Haven, Conn. 1965; Salo W. Baron, *Jews under Tsars and Soviets*. New York 1964. Všechny tyto práce mají ovšem jednu vadu, kterou je neporozumění specificky ruským poměrům. Pokus charakterizovat význam židovské politiky a antisemitismu v carské vnitrostátní politice tak zůstává neúplný.

Moderní studií zabývající se sociálními, hospodářskými a (v rozporu s titulem knihy) částečně i politickými dějinami Židů před trojím dělením Polska je

pojednání Bernarda D. Weinryba, *The Jews of Poland. A social and economic history of the Jewish community in Poland from 1100–1800*. Philadelphia 1973. K hospodářské situaci Židů v polské Kongresovce a v Rusku viz též autor, *Neueste Wirtschaftsgeschichte der Juden in Russland und Polen. Von der I. polnischen Teilung bis zum Tode Alexanders II. (1772–1881)*. 2. vyd. Hildesheim, New York 1972 (poprvé vyšlo ještě v roce 1934 v Německu, distribuován byl však jen malý počet výtisků).

Všechny studie o sociální a hospodářské situaci Židů zkoumají, bohužel ne do hloubky, vliv industrializace na konci 19. století a její důsledky pro vnitřní soudržnost židovských ghett. Nejrozsáhlejším souborem materiálů o hospodářské situaci Židů na přelomu 19. a 20. století je *Sbornik materialov ob ekonomickom položeniji jevrjejev v Rossiji*. 2 sv., St. Petěrburg 1904, který zpracovala Jewish Colonization Agency v Londýně; stručné resumé tohoto sborníku sestavil Salomon Margolin, *Die wirtschaftliche Lage der jüdischen arbeitenden Klasse*. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik 26 (1908), s. 240–269; viz také Boris Brutzkus, *Die wirtschaftliche und soziale Lage der Juden in Russland vor und nach der Revolution*. Tamtéž, 61 (1929), s. 266–321.

O celém východním židovstvu zhruba do r. 1930 pojednává studie Petera-Heinze Seraphima *Das Judentum im osteuropäischen Raum*. Essen 1938. Autor se však přes cenná empirická zjištění nebyl schopen ubránit tehdejší bezduché atmosféře. Pokusem o moderní srovnávací studii je příspěvek Gottfrieda Schramma, *Die Ostjuden als soziales Problem des 19. Jahrhunderts*. In: *Gesellschaft, Recht und Politik*. K 60. narozeninám Wolfganga Abendrotha. Neuwied 1968. Nejrozličnějšími aspekty židovského života, od politiky přes hospodářství až k umění, se víceméně formou vzpomínek zabývá Jacob Frumkin (vyd.), *Russian Jewry (1860–1917)*. New York, London 1966; viz také Isaak Levitats, *The Jewish community in Russia 1772–1884*. New York (1943) 1970.

O Židech v revolučních hnutích viz Leonard B. Schapiro, *The role of the Jews in the Russian revolutionary movement*. The Slavonic and East European Review 40 (1961), s. 148–167; formy stávkového a třídního boje detailně popisuje Ezra Mendelsohn, *Class struggle in the pale. The formative years of the Jewish workers movement in Tsarist Russia*. Cambridge, Mass. 1970; k historii Bundu viz Henry J. Tobias, *The Jewish Bund in Russia. From its origins to 1905*. Stanford, Cal. 1972; tendenci zástupců židovské inteligence k bolševikům, menševikům, k Bundu a Poale Cijon se pokouší ze sociologického hlediska vysvětlit Robert J. Brym, *The Jewish intelligentsia and Russian marxism. A sociological study of intellectual radicalism and ideological divergence*. London 1978.

K první fázi carského zákonodárství viz Matthias Rest, *Die russische Judengesetzgebung von der ersten polnischen Teilung bis zum „Položenije dlja jevrjejev“ (1804)*. Wiesbaden 1975, a John D. Klier, *The ambiguous legal status of*

Russian Jewry in the Regime of Catherine II. Slavic Review 35 (1976), s. 504–517. Ruský antisemitismus interpretuje jako projev „premoderního“ odporu proti nástupu kapitalismu a jako integrační ideologii radikální pravice v pseudokonstituční době 1905–1917 Heinz-Dietrich Löwe, *Antisemitismus und reaktionäre Utopie. Russischer Konservatismus im Kampf gegen den Wandel von Staat und Gesellschaft 1890–1917*. Hamburg 1978. Kniha podává také krátký přehled o sociální situaci Židů, o jejich revolučních aktivitách, o pogromech v letech 1903–1907 a o postoji různých nesocialistických stran k Židům. I. Michael Aronson ukazuje v *The attitudes of Russian officials in the 1880 toward Jewish assimilation and emigration*. Slavic Review 34 (1975), s. 1–18, že v 80. letech 19. století se v oficiálních kruzích začíná projevovat pozitivní postoj k obchodním aktivitám Židů a k Židům vůbec. Různými aspekty a motivy carské židovské politiky po zrušení nevolnictví se v několika statích zabývá Hans Rogger, *Russian ministers and the Jewish question (1881–1917)*. California Slavic Studies 8 (1975), s. 15–76; *Government, Jews, peasants and land in post-emancipation Russia*. Cahiers du Monde Russe et Sovietique 17 (1976), s. 5–25 a 171–211; *Tsarist policy on Jewish emigration*. Soviet Jewish Affairs 3 (1973), s. 26–36. Novější publikací, zabývající se procesem proti Židu Mendelu Bejlisovi, obviněnému z rituální vraždy, je dílo Maurice Samuela, *Blood accusation. The strange history of the Beilis Case*. London 1967. Jedinou monografií o carském antisemitismu a o procesu proti Bejlisovi z pera sovětského historika je kniha Alexandra S. Tagera, *The decay of Tsarism. The Beilis Trial*. Philadelphia 1935. Novější díla sovětských historiků na dané téma nejsou k dispozici, a to ani v ruštině.

K HAUMANNOVU PŘÍSPĚVKU ŽIDOVSKÁ PRAHA (1850–1914)

Cennými úvodními souhrnnými přehledy jsou: Christoph Stölzl, *Kafkovy zlé Čechy. K sociální historii pražského žida*. Přel. J. Povejšil. Praha 1997; též autor, *Zur Geschichte der böhmischen Juden in der Epoche des modernen Nationalismus*. Bohemia 14 (1973), s. 179–221, 15 (1974), s. 129–157; Ruth Kestenbergová-Gladsteinová, *The Jews between Czechs and Germans in the Historic Lands, 1848–1918*. In: *The Jews of Czechoslovakia. Historical studies and surveys*. Sv. I, Philadelphia, New York 1968, s. 21–71; v tomto i ve 2. sv., Philadelphia, New York 1971, se nacházejí i další zajímavé články; Michael A. Riff, *Czech antisemitism and the Jewish response before 1914*. The Wiener Library Bulletin 29 (1976), s. 8–20; Gary B. Cohen, *Jews in German society. Prague, 1860–1914*. In: David Bronsen (vyd.) *Jews and Germans from 1860 to 1933. The problematic symbiosis*. Heidelberg 1979, s. 306–337; řada článků tohoto

sborníku je námětem ke srovnání pražských poměrů s poměry vídeňskými a německými.

Důležitou analýzu pražského duchovního života podává kniha Eduarda Goldstückera (vyd.), *Weltfreunde. Konferenz über die Prager deutsche Literatur*. Berlin, Neuwied 1967. O sociálně ekonomických a demografických změnách informují: Ludmila Kárníková, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754–1914*. Praha 1965; Pavla Horská, *On the problem of urbanization in the Czech lands at the turn of the 19th and 20th centuries*. Hospodářské dějiny, 1978, č. 2, s. 259–294; Jan Havránek, *Social classes, nationality ratios and demographic trends in Prague 1880–1900*. Historica 13 (1966), s. 171–208; týž autor, *Die soziale Struktur von Prag in den Jahren 1869–1921 im Vergleich zu Budapest*. Tanulmányok Budapest múltjából 20 (1974), s. 124–128; Jaroslav Purš, *The situation of the working class in the Czech lands in the phase of the expansion and completion of the Industrial Revolution (1849–1873)*. Historica 6 (1963), s. 145–237; Vlastimila Křepeláková, *Struktura a sociální postavení dělnické třídy v Čechách 1906–1914*. Praha 1973; Harald Bachmann, *Die Handels- und Gewerbekammern Prag und Reichenberg und der bürgerliche Wirtschaftsnationalismus als sozialgeschichtliches Problem*. Bohemia 14 (1973), s. 278–288.

Politický vývoj je ústředním tématem studie Friedricha Prinze, *Die böhmischen Länder von 1848 bis 1914*. In: Karl Bosl (vyd.), *Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder*, sv. 3, Stuttgart 1968, s. 1–235. K dějinám dělnického hnutí v Čechách je třeba v první řadě zmínit publikace: Hans Mommsen, *Die Sozialdemokratie und die Nationalitätenfrage im habsburgischen Vielvölkerstaat. Das Ringen um die supranationale Integration der cisleithanischen Arbeiterbewegung 1867–1907*. Wien 1963; Jiří Kořalka, *Erste Sozialisten in Nordböhmen im Verhältnis zur Eisenacher Sozialdemokratie und zur tschechischen Nationalbewegung 1868–1870*. Archiv für Sozialgeschichte 8 (1968), s. 285–347; Zdeněk Šolle, *Dělnické stávky v Čechách v druhé polovině XIX. století*. Praha 1960. Zajímavé údaje o dělnických spolcích poskytují zvláště: Jana Fleglová, *Ke společenskému životu pražského dělnictva na konci 19. a v prvních letech 20. století*. Etnografie dělnictva 5 (1975), s. 12–73; Ivan Otcovský, *Přehled o rozvoji německých dělnických spolků v Čechách koncem 19. století. Materiálová studie*. Sborník k dějinám 19. a 20. století 4 (1977), s. 86–122.

Masarykovy postoje a dobu po roce 1918 popisuje Christoph Stölzl, *Die „Burg“ und die Juden. T. G. Masaryk und sein Kreis im Spannungsfeld der jüdischen Frage. Assimilation, Antisemitismus und Zionismus*. In: Karl Bosl (vyd.), *Die „Burg“*. Einflussreiche politische Kräfte um Masaryk und Beneš. Sv. 2, München, Wien 1974, s. 79–110. Proces ve věci rituální vraždy v Polné zatím nejlépe vylíčil Arthur Nussbaum, *Der Polnaer Ritualmordprozess. Eine krimi-*

nalpsychologische Untersuchung auf aktenmässiger Grundlage. 2. vyd., Berlin 1906. Židovské chování objasňuje ve srovnávací studii Hans-Dieter Hellige, *Generationskonflikt, Selbsthass und die Entstehung antikapitalistischer Positionen im Judentum. Der Einfluss des Antisemitismus auf das Sozialverhalten jüdischer Kaufmanns- und Unternehmersöhne im Deutschen Kaiserreich und in der K. u. K.-Monarchie*. Geschichte und Gesellschaft 5 (1979), s. 476–518.

Příspěvek vznikl v souvislosti s výzkumným projektem „Stadt und Land während der Industrialisierung. Vergleichende Untersuchungen zu Deutschland, Ostmitteleuropa und Russland“ (Město a venkov během industrializace. Srovnávací výzkum týkající se Německa, střední a východní Evropy a Ruska), který financovala nadace firmy Volkswagen v rámci programu na podporu činnosti habilitovaných vědeckých pracovníků. Děkuji pražským kolegům a pracovníkům Státního ústředního archivu za cenné údaje a za všemožnou, velkorysou pomoc.

K DREYFUSOVU PŘÍSPĚVKU

ANTISEMITISMUS ZA TŘETÍ FRANCOUZSKÉ REPUBLIKY

K dějinám francouzských Židů všeobecně: Philippe Bourdrel, *Histoire des Juifs en France*. Paris 1974; přehled o období třetí republiky podává Hannah Arendtová, *From the Dreyfus Affair to France today*. In: *Essays on antisemitism*. Vyd. Koppel S. Pinson, New York 1946.

K významu antisemitismu ve „francouzské ideologii“ viz ostrou polemiku, kterou ve Francii v roce 1981 vyvolala poněkud kuriózní, velmi agresivní a navíc povrchní kniha Bernarda-Henriho Levyho, *L'Idéologie française*. Paris 1981.

K začlenění Židů do francouzské společnosti za Napoleona III. viz L. Cohen, *Les Juifs de France sous le Second Empire*. 2 sv., L'Université de Provence 1980. K „levicovému“ antisemitismu: Alan Ritter, *The political thought of Pierre-Joseph Proudhon*. Princeton 1969; a Maurice Dommanget, *Blanqui et l'opposition révolutionnaire à la fin du Second Empire*. Paris 1960; týž autor, *Auguste Blanqui, au début de la IIIe République*. Paris 1971. O vzniku „pravcového“ antisemitismu a o jeho „levicových“ otcích viz brilantní práci izraelského historika Zeeva Sternhella, *La droite révolutionnaire, 1885–1914*. Paris 1978. K dějinám École polytechnique: Terry Shinn, *Savoir scientifique et pouvoir social. L'École polytechnique 1794–1914*. Cahiers de la Fondation Nationale des Sciences Politiques (1980).

K asimilaci Židů před první světovou válkou viz Michael R. Marrus, *The politics of assimilation. The French Jewish community at the time of the Drey-*

fus Affair. 2. vyd., London 1980. Jediné novější pojednání o Dreyfusově aféře v němčině: Siegfried Thalheimer, *Macht und Gerechtigkeit. Ein Beitrag zur Geschichte des Falles Dreyfus*. 2. vyd., München 1969. Srov. referát Gilberta Ziebury, *Die Dreyfus-Affaire und das Regierungssystem der Dritten republik*. *Historische Zeitschrift* 191 (1960), s. 548–561. Dále Stephan Wilson, *Antisemitism and Jewish response in France during the Dreyfus Affair*. *European Studies Review* 6 (1976), s. 225–248; Robert S. Wistrich, *French socialism and the Dreyfus Affair*. *Wiener Library Bulletin* 28 (1974/75) 35/36, s. 9–20. K odrazu Dreyfusovy aféry ve francouzském sionismu: Cathérine Lévine, *Le mouvement sioniste en France des environs de 1880 à 1921*. *Monde Juif* 33 (1977) 88, s. 137–153.

K tehdejšímu vztahu mezi katolíky a Židy: Pierre Pierrard, *Juifs et catholiques françaises de Drumont à Jules Isaac*. Paris 1970; a Pierre Sorlin, *La croix et les Juifs*. Paris 1967.

K proměně katolického antisemitismu v době meziválečné: Lazare Landau, *De l'aversion à l'estime. Juifs et catholiques en France de 1919 à 1939*. Paris 1980. K problému židovské imigrace ve třicátých letech: David H. Weinberg, *The Jews in Paris*. Ohio University Press 1977.

K židovské politice vichistické vlády viz kapitola „Le Maréchal Pétain et les Juifs“ (s. 293–311) v knize Raymonda Tournouxe, *Pétain et la France. La seconde guerre mondiale*. Paris 1980. Viz také: Michael R. Marrus, Robert Paxton, *Vichy et les Juifs*. Paris 1981; Jean Laloum, *La France anti-sémite de Darquier de Pellepoix*. Paris 1979; Philippe Granier-Raymond, *Une certaine France. L'antisemitisme 1940–1944*. Paris 1975.

K ZMARZLIKOVU PŘÍSPĚVKU

ANTISEMITISMUS V NĚMECKÉM CÍSAŘSTVÍ V LETECH 1871–1918

Základní literatura o Německu až do vzniku německé říše: Reinhard Rürup, *Emanzipation und Antisemitismus. Studien zur „Judenfrage“ der bürgerlichen Gesellschaft*. Göttingen 1975 (s výbornou výběrovou bibliografií). O císařství informuje nejlépe Werner Eugen Mosse (vyd.) ve spolupráci s Arnoldem Paukerem, *Juden im Wilhelminischen Deutschland 1890–1914*. Tübingen 1976. Stručným shrnutím, stále ještě nepřekonaným, a současně prvním zásadním příspěvkem o ekonomických podmínkách, které zapříčinily antisemitismus, je kniha Hanse Rosenberga, *Moderner Antisemitismus und vorkommunistische Strömungen*. In: týž autor, *Grosse Depression und Bismarckzeit*. Berlin 1967, s. 89–117. O snahách Židů o začlenění do společnosti pojednává Arthur Ruppin, *Soziologie der Juden*. 2 sv., Berlin 1930, a Ernest Hamburger, *Juden im öffentlichen Leben Deutschlands. Regierungsmglieder, Beamte und Parlamen-*

tarier in der monarchischen Zeit, 1848–1918. Tübingen 1968. Obzvlášť poučným pramenem je dílo Moniky Richarzové (vyd.), *Jüdisches Leben in Deutschland. Selbstzeugnisse zur Sozialgeschichte im Kaiserreich*. Stuttgart 1979.

Nejlepší přehled o nejrůznější literatuře na dané téma poskytují následující stati: Ismar Schorsch, *German anti-semitism in the light of post-war historiography*. Institut Leo Baecka, ročenka 19 (1974), s. 257–271; Rudolf Lill, *Zu den Anfängen des Antisemitismus im Bismarck-Reich*. *Saeculum* 26 (1975), s. 214–231; Dirk Blasius, *Judenfrage und Gesellschaftsgeschichte*. *Neue Politische Literatur* 23 (1978), s. 17–33. Širší pohled z hlediska časového nabízejí: Salo W. Baron, *Changing patterns of antisemitism. A survey*. *Jewish Social Studies* 38 (1976), s. 5–38; Michael R. Marrus, *European Jewry and the politics of assimilation. Assessment and reassessment*. *The Journal of Modern History* 49 (1977), s. 89–109.

K WINKLEROVU PŘÍSPĚVKU

NĚMECKÁ SPOLEČNOST VÝMARSKÉ REPUBLIKY A ANTISEMITISMUS

Stručný, ale poučný přehled o podmínkách a příčinách německého antisemitismu v císařství a Výmarské republice podává Hans-Joachim Bieber, *Anti-semitism as a reflection of social, economic and political tension in Germany, 1880–1933*. In: David Bronsen (vyd.), *Jews and Germans from 1860 to 1933. The problematic symbiosis*. Heidelberg 1979, s. 33–77. K literatuře o německém antisemitismu v době Výmarské republiky je třeba připojit také pronikavou analýzu Evy G. Reichmannové, *Die Flucht in den Hass. Die Ursachen der deutschen Judenkatastrophe*. Frankfurt, bez vnočení. Nepříliš zdařilým dílem, protože antisemitismus vykládá jako pouhý ideologický nástroj kapitalismu, je: Walter Mohrmann, *Antisemitismus. Ideologie und Geschichte im Kaiserreich und in der Weimarer Republik*. Berlin (vých.) 1972. Přehled duchovních dějin podává George L. Mosse, *Ein Volk – ein Reich – ein Führer. Die völkischen Ursprünge des Nationalsozialismus*. Königstein 1978.

K rané fázi Výmarské republiky srov. materiálův bohatou, i když po stránce sociálně historické nepříliš zdařilou stať Wenera Jochmanna, *Die Ausbreitung des Antisemitismus*. In: Werner E. Mosse (vyd.), *Deutsches Judentum in Krieg und Revolution 1916–1923*. Tübingen 1971, s. 27–65. k závěrečné fázi republiky je důležitá publikace (i když titul je poněkud zavádějící): *Entscheidungsjahr 1932. Zur Judenfrage in der Endphase der Weimarer Republik*. Tübingen 1965. Tento sborník obsahuje mj. příspěvky zabývající se postojem, které k „židovské otázce“ zaujímaly církve a jednotlivé strany, a také faktograficky bohatou stať Esry Bennathana o demografické a ekonomické struktuře německých Židů.

K sociální situaci německých Židů a také východních Židů žijících v Německu je třeba zmínit především tyto publikace: Alfred Marcus, *Die wirtschaftliche Krise der deutschen Juden*. Berlin 1931; Jakob Lestschinsky, *Das wirtschaftliche Schicksal des deutschen Judentums*. Berlin 1933; Hans Mommsen, *Zur Frage des Einflusses deutscher Juden auf die deutsche Wirtschaft in der Zeit der Weimarer Republik*. In: *Gutachten des Instituts für Zeitgeschichte*, sv. 2, Stuttgart 1966, s. 348–369; S. Adler-Rudel, *Ostjuden in Deutschland 1880–1940*. Tübingen 1959. O politickém a kulturním významu německého židovstva ve Výmarské republice informují: Werner T. Angress, *Juden im politischen Leben der Revolutionszeit*. In: W. E. Mosse (vyd.), *Judentum*, loc. cit., s. 137–315; Ernest Hamburger, *One hundred years of emancipation*. Institut Leo Baecka, ročenka 14 (1969), s. 3–66; Donald L. Niewyk, *The economic and cultural role of the Jews in the Weimar Republic*. Ibid 16 (1971), s. 163–173; shrnutí podává též autor, *The Jews in Weimar Germany*. Manchester 1980. K židovské obraně proti antisemitismu: Arnold Paucker, *Der jüdische Abwehrkampf gegen Antisemitismus und Nationalsozialismus in den letzten Jahren der Weimarer Republik*. 2. vyd., Hamburg 1969. K židovské organizaci, která v prvních letech Výmarské republiky použila v boji proti organizovaným antisemitům také vojenské obranné prostředky, viz Ulrich Dunker, *Der Reichsbund jüdischer Frontsoldaten 1919–1938. Geschichte eines jüdischen Abwehrvereins*. Düsseldorf 1977.

Vztahem německé levice k židovstvu a k antisemitismu se zabývají: Hans-Helmut Knütter, *Die Juden und die deutsche Linke in der Weimarer Republik 1918–1933*. Düsseldorf 1971; Donald L. Niewyk, *Socialist, anti-semit and Jew. German Social Democracy confronts the problem of anti-semitism*. Baton Rouge 1971; Erich Cramer, *Hitlers Antisemitismus und die Frankfurter Schule*. Düsseldorf 1979.

K postoji jednotlivých skupin německé společnosti vůči Židům: Heinrich August Winkler, *Mittelstand, Demokratie und Nationalsozialismus. Die politische Entwicklung von Handwerk und Kleinhandel in der Weimarer Republik*. Köln 1972; Heinrich Uhlig, *Die Warenhäuser im Dritten Reich*. Köln 1956; Iris Hamelová, *Völkischer Verband und nationale Gewerkschaft. Der Deutschnationaler Handlungsgehilfenverband 1893–1933*. Frankfurt 1967; Jens Flemming, *Landwirtschaftliche Interessen und Demokratie. Ländliche Gesellschaft, Agrarverbände und Staat 1890–1925*. Bonn 1978. K sociální struktuře radikálně antisemitské organizace: Uwe Lohalm, *Völkischer Radikalismus. Die Geschichte des Deutschvölkischen Schutz- und Trutzbundes 1919–1923*. Hamburg 1970.

Ke studentskému antisemitismu: Michael H. Kater, *Studentenschaft und Rechtsradikalismus in Deutschland 1918–1933*. Hamburg 1975; Hans-Peter Bleuel, Ernst Klinnert, *Deutsche Studenten auf dem Weg ins Dritte Reich*. Gütersloh 1967; Anselm Faust, *Der Nationalsozialistische Deutsche Studenten-*

bund in der Weimarer Republik. 2 sv., Düsseldorf 1973. Speciálně k situaci ve Freiburgu: Wolfgang Kreutzberger, *Studenten und Politik 1918–1933. Der Fall Freiburg im Breisgau*. Göttingen 1972.

K MARTINOVU PŘÍSPĚVKU

PRONÁSLEDOVÁNÍ A LIKVIDACE ŽIDŮ ZA NACIONALNĚSOCIALISTICKÉ DIKTATURY

Nejlepší přehled o stavu výzkumu podává rozsáhlý referát Konrada Kwiety, *Zur historiographischen Behandlung der Judenverfolgung im Dritten Reich. Militärgeschichtliche Mitteilungen* 27 (1980), s. 149–192. Standardní německé dílo Uweho D. Adama, *Judenpolitik im Dritten Reich*. Düsseldorf 1972, obsahuje základní fakta o pronásledování až po „konečné řešení“. Nejlepší souhrn nejrůznějších aspektů nacionálněsocialistické židovské politiky a jejich kontroverzních interpretací se nachází v červencovém čísle *Reflections on the Holocaust* časopisu „The Annals of the American Academy of Political and Social Science“ z roku 1980. Nejstručnějším přehledem událostí, který nám zároveň poskytne nejvíce informací a seznámí nás rovněž s dokumenty, je kniha Wolfganga Schefflera, *Judenverfolgung im Dritten Reich*. Berlin 1960.

K volebním výsledkům ve Freiburgu (1138 Židů), Breisachu (231 Židů), Eichstettenu (98 Židů) a Ihringenu (91 Židů) viz oficiální zprávy v novinách *Freiburger Zeitung* a *Der Alemanne*. Už při volbách v červenci a listopadu 1932 bylo procento hlasů pro nacionální socialisty v obou židovských venkovských obcích mimořádně vysoké (v Ihringenu 78, resp. 72 procent, v Eichstettenu 59,7, resp. 65 procent). V podobných, hospodářsky stejně zubožených obcích byl volební výsledek zcela odlišný.

K průběhu událostí na univerzitě ve Freiburgu obecně Wolfgang Kreutzberger, *Studenten und Politik 1918–1933. Der Fall Freiburg im Breisgau*. Göttingen 1972.

K mnohohrstevnosti antisemitismu v NSDAP: nejzdařilejším dílem o židovské politice do začátku války je: Karl A. Schleunes, *The twisted road to Auschwitz. Nazi policy towards German Jews 1933–1939*. University of Illinois Press 1972. Racionální interpretaci Hitlerovy nauky o rasách najdeme u Ruperta Breitlinga, *Die nationalsozialistische Rassenlehre*. Meisenheim 1971, a u Eberharda Jäckela, *Hitlers Weltanschauung*. Tübingen 1969; pokus o psychoanalytickou interpretaci mj. u Martina Broszata, *Hitler und die Genesis der Endlösung*. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 25 (1977), s. 739–775; dále u Alice Millerové, *Am Anfang war Erziehung*. Frankfurt am Main 1980, zejména na s. 169–231, a u Rudolpha Biniona, *...dass Ihr mich gefunden habt. Hitler und die Deutschen. Eine Psychohistorie*. Stuttgart 1978.

K vlivu Protokolů sionských mudrců viz Norman Cohn, *Die Protokolle der*

Weisen von Zion. Der Mythos von der jüdischen Weltverschwörung. Köln 1969 (americké vydání New York 1967); k Rosenbergově interpretaci Protokolů: týž autor, *Die Protokolle der Weisen von Zion und die jüdische Weltpolitik.* München 1923.

Základní studií k hospodářské politice vůči Židům, a tím i k Schachtově a Göringově úloze, je: Helmut Genschel, *Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich.* Göttingen 1966. Ke štvavé kampani listu Der Stürmer a k reakcím na ni: Fred Hahn (vyd.), *Lieber Stürmer. Leserbriefe an das NS-Kampfblatt.* Stuttgart 1977. K židovské politice SS: Heinz Höhne, *Der Orden unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS.* Gütersloh 1967, s. 298–368.

K židovské reakci: Sholem Adler-Rudel, *Jüdische Selbsthilfe unter dem Nazi-Regime 1933–1939.* Tübingen 1974, a Ernst Simon, *Bewährung im Untergang. Jüdische Erwachsenenbildung im nationalsozialistischen Deutschland als geistiger Widerstand.* Tübingen 1959; k vystěhovalectví: Werner Feilchenfeld aj., *Haavara-Transfer nach Palästina und Einwanderung deutscher Juden.* Tübingen 1972; Rolf Vogel, *Ein Stempel hat gefehlt. Dokumente zur Emigration deutscher Juden.* München 1977.

K restriktivní imigrační politice zahraničí, zejména USA: Arthur D. Morse, *Die Wasser teilten sich nicht.* Bern 1968 (americké vydání New York 1968).

K postoji církví k antisemitské politice režimu na jaře roku 1933: Klaus Scholder, *Die Kirchen und das Dritte Reich.* Sv. 1: *Vorgeschichte und Zeit der Illusionen 1918–1934.* Berlin 1977, s. 322–387.

O „konečném řešení“ nejlépe pojednává stále ještě nepřekonaná publikace Geralda Reitlingera, *Die Endlösung. Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939–1945* (1. angl. vydání 1953) 5. vyd., Berlin 1979. Tezi o důslednosti nacionálněsocialistické protizidovské politiky, a tím i o její kontinuitě obhajuje Lucy S. Dawidowiczová, *The war against the Jews, 1933–1945.* London 1975.

K různým interpretačním pokusům historiků viz John S. Conway, *The Holocaust and the historians.* In: *Reflections on the Holocaust,* loc. cit., a Kwiet, loc. cit., s. 160nn. Základní německou statí o plánovitém spojení války na Východě a likvidace Židů: Andreas Hillgruber, *Die „Endlösung“ und das deutsche Ostimperium als Kernstück des rassenideologischen Programms des Nationalsozialismus.* Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 20 (1972), s. 133–153; k pseudoboženskému charakteru nacionálněsocialistické antisemitské ideologie: Erich Goldhagen, *Weltanschauung und Endlösung. Zum Antisemitismus der nationalsozialistischen Führungsschicht.* Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 24 (1976), s. 379–405.

K plánu Nisko: Seev Goshen, *Eichmann und die Nisko-Aktion im Oktober 1939.* Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 29 (1981), s. 74–96. K projektu Madagaskar, na jehož obhajobu vystoupil poprvé v roce 1885 německý orientalis-

ta Paul de Lagarde, viz Leni Yahilová, *Madagascar-Phantom of a solution for the Jewish question.* In: B. Vago a G. L. Mosse (vyd.), *Jews and Non-Jews in Eastern Europe.* Jerusalem 1974, s. 315–329.

K podílu německých odborníků ze společenskovední oblasti na antisemitské propagandě viz dosud jediné dílo, které je však ve svém hodnocení příliš negativní: Max Weinreich, *Hitler's professors. The part of scholarship in Germany's crimes against the Jewish people.* New York 1946; příliš zevšeobecňující je také dílo Ernsta Nolteho, *Zur Typologie des Verhaltens der Hochschullehrer im Dritten Reich.* In: *Politik und Zeitgeschichte,* 17. listopadu 1965.

Historik Johann von Leers, univerzitní profesor v Jeně, reprezentoval svými štvavými antisemitskými výplody, např. publikací *Die Verbrechernatur der Juden,* Berlin 1944, extrémní příklad „pachatele od psacího stolu“.

K dějinám Židů v islámských zemích: Léon Poliakov, *Geschichte des Antisemitismus.* Sv. 3: *Religiöse und soziale Toleranz unter dem Islam.* Worms 1979; k Židům ve východní Asii: Donalds D. Leslie, *The survival of the Chinese Jews. The Jewish community of Kaifeng.* Leiden 1972, a David Kranzler, *Japanese, Nazis and Jews. The Jewish refugee community of Shanghai, 1938–1945.* New York 1976.

K otázce viny: Karl Jaspers, *Die Schuldfrage.* Heidelberg 1946.

KE SCHRAMMOVU RESUMÉ

ŽIDOVSKÁ MENŠINA V DĚJINÁCH

Obecné publikace o profesní situaci Židů: Helmut Genschel, *Die Verdrängung der Juden aus der Wirtschaft im Dritten Reich.* Göttingen 1968; J. Lestschinsky, *Das wirtschaftliche Schicksal des deutschen Judentums. Aufstieg, Wandlung, Krise, Ausblick.* Berlin 1933; Arthur Rupp, *Die Juden der Gegenwart. Eine sozialwissenschaftliche Studie.* 2. vyd., Köln 1911 (s. 37–41: Verteilung der Juden über die Welt); Jacob Segall, *Die beruflichen und sozialen Verhältnisse der Juden in Deutschland.* Berlin 1912; Heinrich Silbergleit, *Die Bevölkerungs- und Berufsverhältnisse der Juden im Deutschen Reich.* Sv. 1, Berlin 1930; Raphael Straus, *Die Juden in Wirtschaft und Gesellschaft. Untersuchungen zur Geschichte einer Minorität.* Frankfurt a. M. 1964; Jacob Toury, *Soziale und politische Geschichte der Juden in Deutschland 1847–1871.* Düsseldorf 1977 (mj. o demografickém vývoji německých Židů); Werner Sombart, *Die Juden und das Wirtschaftsleben.* Leipzig 1911, nové vyd. München 1928. Kritické publikace mj.: Lujo Brentano, *Die Anfänge des modernen Kapitalismus.* München 1916; Felix Rachfahl, *Das Judentum und die Genesis des modernen Kapitalismus.* Preussische Jahrbücher 147 (1912), s. 13–86. O židovském stanovisku: rabín dr. M. Hoffmann, *Judentum und Kapitalismus. Eine kritische*